

Kamil PECELA 

Stowarzyszenie Naukowców Polaków Litwy

kamil.pecela@gmail.com

PRZEKŁAD JAKO PRAKTYKA POSTPAMIĘCI I FORMA OPORU WOBEC MARGINALIZACJI

PRZYPADEK *LITWINÓW NAD MORZEM ŁAPTEWÓW* DALII
GRINKEVIČIŪTĖ

ABSTRACT

Translation as a Postmemorial Practice and a Form of Resistance against Marginalization. The Case of „Lithuanians by the Laptev Sea” by Dalia Grinkevičiūtė

In my text I focus on the problem of translation as one of the postmemorial practices and as a form of resistance. My argument is that the translation (as a process and as a text) may be seen not only as an act of resistance against totalitarian regime and occupation but also as an act of multi-faceted “ratification” of the original text. „Lithuanians by the Laptev Sea” by Dalia Grinkevičiūtė was an act of resistance. Translations reinforced this aspect of the book, becoming acts of resistance themselves. Translated text impacts not only the receiving culture (in Poland it provides new context for similar Polish documents), but also the culture that the translated text originates from. Translation “ratifies” the subject of translated book, it’s credibility, prestige and influence in original culture. Sometimes it may also lead to a new editorial and scientific approach in the original culture.

Keywords: translation, postmemory, Lithuanian literature, Dalia Grinkevičiūtė

Słowa kluczowe: przekład, postpamięć, literatura litewska, Dalia Grinkevičiūtė

Zjawisko postpamięci wiąże się z różnymi aktami natury politycznej, artystycznej, psychologicznej, naukowej czy hermeneutycznej. Chciałbym przedstawić pewien aspekt jednej z takich postpamięciowych praktyk związany z rolą przekładu. W teorii Marianne Hirsch translacja oznacza – między innymi i w uproszczeniu – transmisję pamięci do postpamięci, czyli wpisanie doświadczenia w ramy psychiki innego człowieka. W niniejszym tekście zajmę się jednak przekładem w dosłownym znaczeniu. Poniższe uwagi i obserwacje są efektem mojej pracy nad przekładem zbioru tekstów Dalii Grinkevičiūtė opatrzonego tytułem *Litwini nad Morzem Łaptiewów*¹. Główna teza, której chciałbym bronić, brzmi: przekład tekstu świadectwa traumy w pewnych okolicznościach może stanowić akt uwierzytelniający, który przenosi świadectwo z pamięci osobistej do pamięci zbiorowej (kulturowej) czy nawet do historii, wpływa na pracę postpamięci w kulturze źródłowej – pomagając w konsolidacji wspólnoty oraz przyczyniając się do praktyk hermeneutycznych postpamięci. Przekład może także stanowić akt natury politycznej, wzmacniając opozycyjny potencjał świadectwa. Jest więc też pośrednio formą oporu wobec marginalizacji narracji ofiar.

Badając historię i kulturę współczesnej Litwy, należy doprecyzować kwestię okoliczności, w jakich przekład staje się aktem uwierzytelniającym. Wspomnienia Dalii Grinkevičiūtė dotyczą jednej z największych traum narodu litewskiego w XX w. W toku II wojny światowej ZSRR okupował, a następnie inkorporował republiki bałtyckie, wprowadzając tam totalitarny reżim komunistyczny. Kolejnym etapem imperialnego planu Związku Radzieckiego miała być konwersja mieszkańców tych państw w ludzi radzieckich przeprowadzona z użyciem przemocy. Projekt Stalina zakładał zniszczenie szeroko pojętych elit narodu przy wykorzystaniu wypróbowanego proceduru zsyłek. W czerwcu 1941 r. rozpoczęła się masowa deportacja obywateli litewskich (ok. 28 000 osób), przede wszystkim elit o wysokiej świadomości narodowej (tzw. elementów antysowieckich)². Uwzględniając skalę, należy ocenić tę akcję jako planową próbę likwidacji narodu litewskiego.

W wyjątkowo okrutny sposób dotknęła ona rodzinę Grinkevičiūсів, przynosząc śmierć większości jej członków. Wspomnienia ocalałej Dalii przynoszą opis tych tragicznych wydarzeń, dzięki czemu można poznać przebieg i szczegóły stalinowskiej zbrodni. Pierwszą wersję swojego świadectwa zapisała w latach 1949-1950 po ucieczce z Jakucji na Litwę. Pozbawiony tytułu tekst, obecnie zwany *Wspomnieniami*, zamknęła w słoiku i zakopała. Wkrótce została aresztowana i ponownie zesłana na Północ, a kiedy z niej powróciła, nie udało się jej odnaleźć zapisków. W późniejszych latach podejmowała próby ich odtworzenia, wierząc, że mogą mieć znaczenie nie tylko dla niej³. Cel osiągnęła na początku lat 80. – powstał wtedy drugi wariant relacji, który otrzymał tytuł *Litwini nad Morzem Łaptiewów*. Mniej więcej w tym samym czasie spisała także doświadczenia

¹ D. Grinkevičiūtė, *Litwini nad Morzem Łaptiewów*, przeł. K. Pecela, Wojnowice 2019.

² Więcej na ten temat zob. np. P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 165-167.

³ O terapeutycznym sensie pisarstwa Grinkevičiūtė i podjętej przez nią próbie przepracowania traumy oraz od-tworzenia osobowości poprzez pisanie zob. A. Raškauskienė, *Composing Self through Narrative in Dalia Grinkevičiūtė's Memoirs A Stolen Youth, A Stolen Homeland and Lithuanians by the Laptev Sea*, „Acta litteraria comparativa” 2013, vol. 6.

z lat praktyki lekarskiej – ta część nosi tytuł *Na ziemi ojczystej*. Z perspektywy praktyk postpamięci istotne są kolejne publikacji tych różnych wersji wspomnień. Drugi wariant ujrzał światło dzienne jako pierwszy. W drugiej połowie lat 70. Grinkevičiūtė przekazała wspomnienia spisane w Ławkowie po rosyjsku Jelenie Bonner i Andriejowi Sacharowowi, którzy doprowadzili do ich publikacji w rosyjskim emigracyjnym czasopiśmie „Pam-jat” wydawanym w Paryżu (1979, k. 2, pod tytułem *Литовские сослыные в Якутии* [Litowskie ssylnye w Jakutii]). Debiut na Litwie nastąpił później – w 1988 r. w numerze 8 czasopisma „Pergalė”. W 1991 r. podczas prac w ogrodzie kowieńskiego domu autorki odnaleziono pierwotny tekst, który po muzealnej rekonstrukcji wzbogacił relację o zsyłkach Litwinów⁴. Kolejne wydania na Litwie pojawiają się regularnie. Dotychczas książkę przełożono na język angielski, niemiecki, fiński, francuski, polski, holenderski, hiszpański i serbski.

Zbrodnia stalinowskiego reżimu na narodzie litewskim bardzo głęboko skrzywdziła i rozbiła tę wspólnotę. W ZSRR, a więc i na komunistycznej Litwie, nie można było mówić o deportacjach, więzieniach, Gułagu i śmierci tysięcy ludzi. Starano się wymazać bardzo ważne doświadczenie narodu, wykrzywiając i burząc fundujący wspólnotę system komunikacji. Uniemożliwiono tym samym pracę żałoby. W ten sposób trauma została przeniesiona nie tylko na kolejne pokolenia, ale także na całe społeczeństwo.

Publikacja tekstów Grinkevičiūtė miała w tym kontekście fundamentalne znaczenie z kilku względów. Stanowiła wyraźny i odważny akt oporu wobec reżimu i pierwszy krok na drodze emancypacji wspólnoty i narracji zmarginalizowanej. Co najważniejsze jednak, przywracała zagubione i zakazane „co” komunikacji społecznej, umożliwiając rozpoczęcie pracy żałoby i ponowną konsolidację społeczeństwa. Fakt, że autorka uporczywie próbowała opublikować swoje wspomnienia, oznacza, że w ich upowszechnieniu upatrywała sensu nie tylko indywidualnego. Efekty tej publikacji dało się zauważyć od razu i potwierdziły one rangę zjawiska oraz jego znaczenie.

Na początku lat 90. odnotowano wysyp literatury wspomnieniowej związanej z deportacjami na Syberię⁵. Należy uznać – przynajmniej to autorzy tekstów – że impulsem do ich powstania stały się wspomnienia Grinkevičiūtė. Za publikacjami przyszły inne aktywności związane z przepracowaniem traumy zsyłek. W 1992 r. powstała organizacja

⁴ Więcej o autorce wspomnień, jej rodzinie, tekstach i historii ich powstania i publikacji napisałem w posłowie do jej książki. Zob. K. Pecela, *Od tłumacza*, [w:] D. Grinkevičiūtė, *Litwini nad Morzem Łaptiewów...*

⁵ Zob. np.: *Amžino įšalo žemėje* [W krainie wiecznej zmarzliny], red. A. Žemaitytė Vilnius, 1989; *Ešelonų broliai* [Bracia z eszelonów], red. A. Venskevičienė, Vilnius 1991; *Ešelonų sesės* [Siostry z eszelonów], red. A. Venskevičienė, Vilnius 1994; *Norilsko vyčiai* [Witezie z Norylska], red. B. Zlatkus, Vilnius 1992; *Tremties kelias* [Drogami zesłania], red. L. Stanevičius, Vilnius 1992; *Kryžius šiaurėje* [Krzyż na północy], red. E. Ignatavičius, Vilnius 1992; J. Surwiło, *Rachunki nie zamknięte. Wileńskie ślady na drogach cierpień*, Wilno 1992. O litewskiej literaturze wspomnieniowej związanej z deportacjami na Syberię (w kontekście przynależności gatunkowej tych tekstów) pisała Asta Gustaitienė, *Lithuanian Stories about Siberia. Between Memoir and Autobiography*, „Comparative studies” 2010, vol. 3(2).

społeczna Laptevų jūros tremtinių brolija LAPTEVIEČIAI⁶, czyli Bractwo Zesłańców znad Morza Łaptiewów LAPTEVIEČIAI. Jego zadaniem jest gromadzenie i upowszechnianie wiedzy (czyli dokumentów, przedmiotów i świadectw) o zesłaniach na Północ. Bractwo działa do dzisiaj. Jednym z jego działań są ekspedycje na Syberię w poszukiwaniu śladów zesłańców⁷.

Świadectwo Grinkevičiūtė nie tylko wyzwoliło część społeczeństwa bezpośrednio dotkniętą traumą. Wkrótce zaczęło oddziaływać też na postpokolenia. *Litwini nad Morzem Łaptiewów* stali się lekturą obowiązkową w ósmej klasie szkół podstawowych (obok np. *Dziennika* Anny Frank), są więc tekstem formacyjnym kolejnych pokoleń Litwinów. Za efekt pracy postpamięci należy uznać wydaną przez Bractwo LAPTEVIEČIAI w 2016 r. książkę Leonardasa Gutauskasa *Veidrodis žiemą. Mirror in Winter. Zerkalo zimoj*. Jest to poemat poświęcony Grinkevičiūtė i jej doświadczeniom, opublikowany w trzech językach i zilustrowany przez Viktoriją Daniliauskaitę⁸. W kontekście zjawisk postpamięci istotne jest, że autor jest synem zesłańca, a ilustratorka urodziła się w Jakucku. Jednak tekstem kultury najbardziej znanym i będącym jednocześnie efektem działań Grinkevičiūtė jest książka z 2011 r. autorstwa Ruty Sepetys *Szare śniegi Syberii (Between Shades of Gray)*⁹. Amerykańska autorka litewskiego pochodzenia, znana także pod nazwiskiem Rūta Šepetys, napisała tę powieść dla młodzieży, bazując na rozmowach z byłymi zesłańcami litewskimi, jakie przeprowadziła podczas wizyt na Litwie. Książkę Sepetys przełożono na kilkadziesiąt języków i zekranizowano [*Ashes in the Snow* (lit. *Tarp pilkų debesų*, pol. *Szare śniegi Syberii*), reż. Marius A. Markevicius, 2018]. Została też włączona do spisu lektur uzupełniających dla klas ósmych.

Z powyższego ogólnego zarysu można wyciągnąć wniosek, że w sąsiedniej kulturze litewskiej istnieje szereg zjawisk, które można interpretować w kontekście badań postpamięci. W połowie XX w. Litwini doświadczyli traumy dotyczącej całą społeczność i oddziałującej na wiele pokoleń. Dbają o transmisję doświadczeń na kolejne generacje, ponieważ uznają je za fenomen konsolidujący wspólnotę. Próbuje przepracować swoją traumę na poziomach indywidualnym, społecznym i kulturowym. Świadczą o tym teksty, przedsięwzięcia i zjawiska artystyczne (poza już wymienionymi np. film *Ledo vaikiai* [Dzieci lodu] w reżyserii Justinasa Lingysa z 2011 r.)¹⁰. Powstaje wiele tekstów kultury autorów z postpokolenia, którzy przepracowują traumę zesłań. Źródła te podatne są na

⁶ Więcej o organizacji zob.: *Laptevėčiai*, [online] <http://www.laptevėčiai.lt/apie-mus/laptevėčiai>, 12 X 2020.

⁷ Na marginesie warto tu wspomnieć o podobnym projekcie nazwanym „Misija Sibiras” [Misja Syberia], który rozpoczął się w 2005 r., polegającym na ekspedycjach młodzieży litewskiej na Syberię w poszukiwaniu miejsc pochówków litewskich zesłańców. Więcej na ten temat: *Apie – Misija Sibiras* [online] <https://misijasibiras.lt/apie/>, 12 X 2020.

⁸ Więcej na ten temat zob.: V. Daujotytė, *Amžino ledo veidrodis*, [online] <https://literaturairmenas.lt/literatura/viktorija-daujotyte-amzino-ledo-veidrodis>, 12 X 2020.

⁹ R. Sepetys, *Szare śniegi Syberii*, przeł. J. Bogunia, D. Juraszek, Warszawa 2011.

¹⁰ Szerszy kontekst tego zjawiska – czyli funkcjonowanie pamięci o okresie okupacji radzieckiej w społeczeństwie litewskim – przynosi artykuł Eriki Grigoravičienė, *Sovietmečio atminimo erdvės: menas ir memuarai* [Przestrzenie pamięci o okresie radzieckim: sztuka i pamiętniki], [w:] *Ars memoriae: atmintis – dailės funkcija ir tema (XVIII-XXI a.)*, red. L. Balaišytė, A. Kaladžinskaitė, Vilnius 2008.

wszelkie aspekty postpamięciowej interpretacji – psychologiczne, społeczne, komunikacyjne, polityczne, kulturowe, płciowe¹¹ itd. W tym konkretnym przypadku nie można jednak przemilczeć aspektu politycznego sprzeciwu pojmowanego bardziej dosłownie niż w przypadku badań dotyczących Holocaustu. Fakt, że na Litwie praca postpamięci odbywała się częściowo w warunkach okupacyjnych, a więc w obliczu terroru ze strony sprawców, komplikuje zjawisko. Za wcześniej na jakiegokolwiek wnioski, tezy, czy nawet hipotezy. Jednak już teraz można zadać kilka ważnych pytań. Jak obecność sprawcy i fizyczne zagrożenie z jego strony wpływa na pracę postpamięci? Czy jest ona możliwa w takich warunkach? Czy ta obecność pogłębia komunikacyjną dysfunkcję wspólnoty, czy zastępuje ją innym modelem komunikacji? Jak (szeroko pojęty) język ofiar odnosi się w tym przypadku do (szeroko pojętego) języka sprawcy? Jak odnosi się do nowomowy? Czy fakt, że świadectwo jest jednocześnie aktem sprzeciwu, wpływa na to świadectwo, transmisję traumy i pracę postpamięci? Czy w takich warunkach należy ponownie zbadać relacje między pamięcią indywidualną, rodzinną, afiliacyjną, wspólnotową, zbiorową i kulturową, a nawet pamięcią i historią? Czy w tym konkretnym przypadku związek pracy postpamięci z płcią układa się inaczej? Czy postpamięć w takich warunkach wpływa na role społeczne i w efekcie zmienia społeczeństwo? Czy Dalia Grinkevičiūtė z takim uporem dążyłaby do publikacji swoich wspomnień, gdyby chodziło tylko o własną pracę żałoby, a nie troskę o swoją wspólnotę?

Elena Baliutyte w swoim artykule o litewskiej literaturze dokumentalnej¹² przedstawiła już polskiemu czytelnikowi ogólny kontekst wspomnień Grinkevičiūtė, a od niedawna można je czytać w polskim przekładzie. Jednak wiele istotnych tekstów nadal dostępnych jest jedynie w języku litewskim¹³. Pierwszym zadaniem na drodze badania litewskiej postpamięci w Polsce pozostaje więc przekład. Rola tłumaczeń w mojej ocenie pozostaje ważna. Przeświadczenie to wynika nie tylko z wiary w powagę mojego zawodu. Wydaje mi się – i postaram się to uzasadnić – że przynajmniej w tym konkretnym przypadku tłumaczenie (jako tekst i jako praktyka) wpływa na pracę postpamięci.

W oczywisty sposób przekład – jako tekst – wpływa na pracę postpamięci w *kulturze języka docelowego*¹⁴. Książka Grinkevičiūtė dostarcza nowego kontekstu dla tekstów polskiej literatury obozowej. Wspomnienia Litwinki warto zestawiać z takimi książkami, jak *Inny świat* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, *Na niehumanitarnej ziemi* Józefa Czapkiego czy zredagowanym przez Jana Tomasza Grossa i Irenę Grudzińską-Gross zbiorem świadectw i dokumentów zatytułowanym *„W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali...” Polska a Rosja 1939–1942* oraz szeregiem innych wspomnień zesłańców syberyjskich. Takie

¹¹ Interpretację tekstów Grinkevičiūtė uwypuklającą m.in. problem płci (i wieku) narratorki przedstawiłem w tekście *Łagier nie ma w sobie nic z człowieka. O litewskim świadectwie zesłania*, „Nowy Napis” 2020, nr 40.

¹² E. Baliutyte, *Formy samoświadomości w litewskiej literaturze dokumentu osobistego*, tłum. I. Korybut-Daszkiewicz, [w:] *Zranieni przez czas. Współczesna literatura litewska*, oprac. D. Mitaitė, J. Sprindytė, przeł. I. Korybut-Daszkiewicz, J. Tabor, Warszawa 2011.

¹³ Zob. przyp. nr 4.

¹⁴ Więcej na ten temat: M. Gaszyńska-Magiera, *Przekład literacki jako medium podróży postpamięci*, „Przekładaniec” 2019, nr 39 *Przekład i pamięć* 2, s. 51–73.

porównanie uświadamia, że losy poszczególnych narodów zesłanych na Syberię podczas II wojny światowej znacznie się od siebie różnią, różnią się więc także ich traumy i praca postpamięci¹⁵.

Innym aspektem wpływu na kulturę docelową – przynajmniej na jednego jej członka – jest to, że przekład jako proces wpływa na tłumacza w podobny sposób jak transmisja doświadczenia na postpokolenie. Tłumacz empatycznie odgrywa treść przekładanego tekstu, a zatem afiliacyjne utożsamia się z ofiarą. Śladami tego procesu są decyzje tłumacza dotyczące tonu, jaki nadaje przekładowi – co objawia się przede wszystkim na poziomie stylistycznym. W przypadku wspomnień Grinkevičiūtė ma to szczególnie znaczenie w odniesieniu do pierwszej chronologicznie wersji tekstu, która jest bardzo osobista i skupiona na wewnętrznych przeżyciach. Chodzi głównie o fragmenty o silnym ładunku emocjonalnym, apostrofy czy pełne patosu apele, których zbyt wierne tłumaczenie (np. użycie zdrobnień, które w języku litewskim są popularne i mniej nacechowane stylistycznie niż w polszczyźnie) mogłoby przydać przekładowi nieobecnej w oryginale egzaltacji. Są to jednak bardzo trudne do jednoznacznej oceny zjawiska, które należałoby badać z perspektywy psycholingwistyki. Ostatecznie poziom empatii tłumacza jest trudno mierzalny, a na pewno jego emocjonalne zaangażowanie nie może równać się z doświadczeniem postpokoleń.

Dwa wspomniane wyżej aspekty są tutaj jedynie zaznaczone, gdyż problem związku pamięci i postpamięci z przekładem jest już rozpoznany¹⁶ i wydaje się, że przypadek przekładów tekstów Grinkevičiūtė nie przyniesie w tym względzie rewolucyjnych rozstrzygnięć. Praca nad przekładem *Litwinów nad Morzem Łaptiewów* uświadomiła mi jednak, że w przypadku tej książki można mówić o jeszcze jednym, unikalnym wymiarze związku tłumaczenia i pracy postpamięci. Chodzi o możliwy wpływ przekładu – tekstu i procesu – na postpamięć w kulturze źródłowej. Zjawisko to ma kilka aspektów, wszystkie jednak łączy mechanizm, który chciałbym roboczo i metaforycznie nazwać mechanizmem ratyfikacyjnym. Wydaje mi się bowiem, że przekłady wspomnień Grinkevičiūtė na kilka różnych sposobów uwierzytelniają tekst źródłowy.

Pierwszy aspekt takiej ratyfikacji łączy się z samymi zabiegami Litwinki, aby jej tekst ukazał się w obcym języku. W drugiej wersji spisała go po rosyjsku i przekazała rosyjskim dysydemtom. W ten sposób marginalne – z perspektywy ZSRR – świadectwo miało zdobyć rozgłos i stać się donośnym głosem sprzeciwu wobec zbrodni i reżimu Sowietów. W efekcie to, co było marginalizowane, wyciszane i wyrzucane z komunikacji uciskanej wspólnoty (a także dotychczas niemożliwe do powiedzenia w języku sprawcy

¹⁵ Jednym z wniosków z takiego porównania może być konstatacja roli układu Sikorski–Majski, który przełożył się na fundamentalną różnicę losów Polaków i Litwinów zesłanych w głąb ZSRR podczas II wojny światowej. Inne obserwacje będą efektem zestawienia tekstu Litwinki ze świadectwem (przedwojennym) Białorusina Franciszka Olechnowicza *7 lat w szponach GPU* (1990), a jeszcze inne, gdyby czytać go na tle np. *Archipelagu Gułag* Solżenicyna (1990) czy *Opowiadań kobymskich* Szalamowa (2019).

¹⁶ Zob. np. S. Brownlie, *Mapping memory and translation*, London 2016; artykuły z numerów 38 i 39 krakowskiego czasopisma przekładoznawczego „Przekładaniec” z 2019 r. zatytułowane odpowiednio *Przekład i pamięć 1* oraz *Przekład i pamięć 2*, a zwłaszcza artykuł Katarzyny Lukas, *Translacja i pamięć jako metafory kulturowe. Analogie, punkty stykowe, interakcje*, „Przekładaniec” 2019, nr 39 *Przekład i pamięć 2*.

i okupanta), nie mogło być już przemilczane. Publikacja w języku popularnym i ogólnodostępnym ustanowiła świadectwo jako fakt, do którego sprawca musiał się odnieść. Przywrócono treści eliminowane z komunikacji społecznej, a ich upowszechnienie wzmacniało je i uniemożliwiało, albo przynajmniej utrudniało, działania represyjne. Nie bez znaczenia było także to, że tekst Grinkevičiūtė poprzez medium popularnego języka miał szansę na dotarcie do międzynarodowej opinii publicznej i rządów państw Zachodu, a to z kolei dawało nadzieję na presję wobec reżimu. Wydaje mi się faktem bardzo znamienym, że autorka uznała rosyjską wersję za niesatysfakcjonującą i spisała ją ponownie po litewsku, mimo że rosyjski był jej drugim językiem. Można by dopatrywać się w tym silnego związku ojczystego języka – języka matki – z pracą pamięci i emocjonalną sferą człowieka. W 1990 r. wspomnienia Grinkevičiūtė pojawiły się też w języku angielskim w litewskim emigracyjnym czasopiśmie „Lituanus” (przeł. Laima Sruoginytė). Przekłady nagłośniły świadectwo, wzmocniły jego potencjał opozycyjny i pomogły przekuć je w polityczną broń. Z czasem mogą przenieść świadectwo do sfery powszechnie (w skali międzynarodowej) znanych tropów.

Drugi aspekt ratyfikacyjnego oddziaływania tłumaczenia wiąże się z treścią przekładanego tekstu. Dokumenty ustne i pisane w inny sposób odwołują się do rzeczywistości niż odniesienia „bezpośrednie” jak fotografie czy przedmioty. Tekstowe „bycie tam” łatwiej podważyć niż w przypadku fotografii. Przekład staje się w takiej sytuacji aktem uwierzytelniającym, atestem, zgodnie z którym inna kultura uznaje świadectwo za wiarygodne albo przynajmniej prawdopodobne. Pomaga przywrócić do komunikacji wspólnoty to, co zostało przemilczane, zmarginalizowane lub usunięte – czy to w wyniku psychologicznej reakcji ofiary, czy przemocy sprawcy. Wiąże się to także z powszechnym (choć mylnym) przekonaniem, że przekład za pomocą innego „znaczącego” (języka) przekazuje to samo „znaczone” (fakty, opowieści), co sugeruje obiektywne istnienie przedmiotu tekstu. Analogicznie proces ten wygląda na poziomie osobowym: tłumacz poprzez swoją pracę deklaruje, że podziela przekonania autora związane z tym, co opowiadane, a jego wiara – wzmocniona przez działania redaktorów, wydawców, recenzentów itd. – potwierdza „prawdziwość” źródła. Taka „ratyfikacja sensu” wpływa także na stosunek do świadectwa wewnątrz kultury, z której ono pochodzi. Istnienie przekładów zmienia status tekstu źródłowego w kraju pochodzenia, rodzi bowiem przekonanie o jego uniwersalnym charakterze, o tym, że znaczenie tekstu wykracza poza granice rodzimego języka i kultury – a to przecież zaprzeczenie marginalności i zwycięstwo nad marginalizacją.

W związku z problemem referencji świadectwa narracyjnego można wspomnieć o pewnej cesze stylu Grinkevičiūtė. Nie zachowało się wiele fotografii ze zsyłek Litwinów. Dalia Grinkevičiūtė, jakby przeczuwając dokumentalne niedostatki opowiadania (albo nieprzystawalność „literackości” do opisu traumy), zdecydowała się w późniejszych redakcjach na bardzo dokumentalny i obrazowy styl opowiadania, na który składają się głównie fakty i moralny komentarz, brak jednak wielu elementów kojarzonych z określeniami typu „literacki” czy „powieściowy”¹⁷.

¹⁷ O napięciu między dokumentalnością i literackością w litewskiej literaturze dokumentalnej w kontekście wspomnień Grinkevičiūtė zob. E. Baliutytė, *Formy...*, s. 138-139.

Trzeci aspekt ratyfikacji wiąże się z oddziaływaniem procesu przekładu w sensie jak najogólniejszym – chodzi o cały proces wydawniczy – na aktywności społeczne w kulturze źródłowej. Przekłady *Litwinów nad Morzem Łaptiewów* są wspierane przez litewskie instytucje kulturalne odpowiedzialne za promocję kultury litewskiej za granicą. Inicjatywa przekładu najczęściej wychodzi od kultury docelowej, wzmacnia ona jednak rangę tekstu w kulturze źródłowej. Proces przekładu prowadzi do aktywności instytucji państwowych, wydawnictw, organizacji społecznych, prasy i mediów itd., przyczyniając się do popularyzacji i kanonizacji tekstu. W taki sposób przekłady wzmacniają oddziaływanie tekstu przekładanego również w kulturze źródłowej. Warto także wspomnieć, że przekład jest warunkiem recepcji w kulturze docelowej. Recenzje i inne odniesienia do przełożonego tekstu są czasem odnotowywane w kulturze źródłowej i wzmacniają omawiane efekty uwierzytelnienia¹⁸.

Jeszcze inny rodzaj wpływu przekładu na kulturę źródłową ma naturę hermeneutyczną. W trakcie pracy nad świadectwem Grinkevičiūtė natrafiłem na problemy, które wykraczały poza tradycyjne kwestie, z którymi boryka się tłumacz. W dwóch miejscach sens wypowiedzi wydał mi się na tyle wątpliwy, że poprosiłem o konsultację strony litewskiej, co doprowadziło do wniosku, że miejsca te zostały źle odczytane z niewyraźnego zapisu ze słoika, który szczęśliwie został odnaleziony. Praca tłumacza może zatem spowodować ponowne badanie dokumentu w kulturze źródłowej, przyczynić się do nich i wpływać na sposób edycji i prezentacji źródła. Ponadto w niektórych przypadkach tłumacz nie poprzestaje też na przekładzie, propagując tekst poprzez autorskie teksty popularne albo pretendujące do miana „profesjonalnych”. Proces przekładu staje się zatem częścią debaty naukowej i upowszechnia ją w skali międzynarodowej, oddziałując po raz kolejny na status tekstu, a więc również pracę postpamięci w kulturze źródłowej.

Wydaje się, że ciekawym kontekstem dla mojej propozycji jest teoria tłumacza jako „drugiego świadka” (*secondary witness*)¹⁹. Największy potencjał zestawienia „ratyfikacyjnego” działania przekładu z tą teorią dostrzegam w tych jej aspektach, które dotyczą problemu kryzysu reprezentacji. W jej świetle proces tłumaczenia jako operacja na języku wzmacnia nieufność wobec możliwości tekstu zbliżenia się do doświadczenia. Jednak opór wobec pełnego utożsamienia się z ofiarą, nie identyfikacja, ale dystans i empatia, jakie cechują tłumacza, zapewniając poczucie kontroli nad opowiadaniem, ułatwiają przepracowanie traumy i proces żałoby. Tłumacz może być nie tylko świadkiem wydarzeń czy relacji o nich, ale może być również powołany na świadka w procesach, które odbywają się zarówno w kulturze docelowej, jak i źródłowej. Jego praca może otworzyć drogę do podważania wiarygodności medium, ale może też potwierdzić doniosłość świadectwa i wzmocnić jego terapeutyczną moc.

¹⁸ Tak stało się np. z recenzją *Litwinów nad Morzem Łaptiewów* autorstwa Wojciecha Stanisławskiego, która została przełożona na język litewski i opublikowana w poczytnym czasopiśmie literackim „Literatūra ir menas”. Zob. W. Stanisławski, *Penkta stichija: utėlės*, „Literatūra ir menas” 2019, nr 22(3693).

¹⁹ Zob. np.: A. Assmann, *History, Memory, and the Genre of Testimony*, „Poetics Today” 2006, vol. 27, nr 2 oraz zwłaszcza S. Deane-Cox, *The translator as secondary witness. Mediating memory in Antelme’s L’espèce humaine*, „Translation studies” 2013, vol. 6, nr 3.

BIBLIOGRAFIA

- Amžino įsalo žemėje*, red. A. Žemaitytė, Vilnius 1989.
- Apie – Misija Sibiras*, [online] <https://misijasibiras.lt/apie/>.
- Ashes in the Snow*, reż. M.A. Markevicius, 2018.
- Assmann A., *History, Memory, and the Genre of Testimony*, „Poetics Today” 2006, vol. 27, nr 2, <https://doi.org/10.1215/03335372-2005-003>.
- Baliutytė E., *Formy samoświadomości w litewskiej literaturze dokumentu osobistego*, tłum. I. Korybut-Daszkiewicz, [w:] *Zranieni przez czas. Współczesna literatura litewska*, oprac. D. Mitaitė, J. Sprindytė, przeł. I. Korybut-Daszkiewicz, J. Tabor, Warszawa 2011.
- Brownlie S., *Mapping memory and translation*, London 2016.
- Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Warszawa 1990.
- Daujotytė V., *Amžino ledo veidrodžiai*, [online] <https://literaturairmenas.lt/literatura/viktorija-daujotyte-amzino-ledo-veidrodžiai>.
- Deane-Cox S., *The translator as secondary witness.: Mediating memory in Antelme’s L’espèce humaine*, „Translation studies” 2013, vol. 6, nr 3, <https://doi.org/10.1080/14781700.2013.795267>.
- Ešelonų broliai*, red. A. Venskevičienė, Vilnius 1991.
- Ešelonų sesės*, red. A. Venskevičienė, Vilnius 1994.
- Gaszyńska-Magiera M., *Przekład literacki jako medium podróży postpamięci*, „Przekładaniec” 2019, nr 39 *Przekład i pamięć* 2, <https://doi.org/10.4467/16891864PC.19.011.11685>.
- Grigoravičienė E., *Sovietmečio atminimo erdvės: menas ir memuarai*, [w:] *Ars memoriae: atmintis – dailės funkcija ir tema (XVIII-XXI a.)*, red. L. Balaišytė, A. Kaladžinskaitė, Vilnius 2008.
- Grinkevičiūtė D., *Litwini nad Morzem Łaptiewów*, przeł. K. Pecela, Wojnowice 2019.
- Gustaitienė A., *Lithuanian Stories about Siberia. Between Memoir and Autobiography*, „Comparative studies” 2010, vol. 3(2).
- Herling-Grudziński G., *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Warszawa 1996.
- Kryžius šiaurėje*, red. E. Ignatavičius, Vilnius 1992.
- Lapteviečiai*, [online] <http://www.lapteviečiai.lt/apie-mus/lapteviečiai>.
- Ledo vaikai*, reż. J. Lingys, 2011.
- Lukas K., *Translacja i pamięć jako metafory kulturowe. Analogie, punkty styczne, interakcje*, „Przekładaniec” 2019, nr 39 *Przekład i pamięć* 2, <https://doi.org/10.4467/16891864PC.19.010.11684>.
- Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.
- Norilsko vyčiai*, red. B. Zlatkus, Vilnius 1992.
- Olechnowicz F., *7 lat w szponach GPU*, Warszawa 1990.
- Pecela K., *Łagier nie ma w sobie nic z człowieka. O litewskim świadectwie zesłania*, „Nowy Napis” 2020, nr 40.
- Pecela K., *Od tłumacza*, [w:] D. Grinkevičiūtė D., *Litwini nad Morzem Łaptiewów*, przeł. K. Pecela, Wojnowice 2019.

- Raškauskienė A., *Composing Self through Narrative in Dalia Grinkevičiūtė's Memoirs A Stolen Youth, A Stolen Homeland and Lithuanians by the Laptev Sea*, „Acta litteraria comparativa”, 2013, vol. 6.
- Sepetys R., *Szare śniegi Syberii*, przeł. J. Bogunia, D. Juraszek, Warszawa 2011.
- Sołżenicyn A., *Archipelag Gulag 1918–1956*, przeł. J. Pomianowski, Warszawa 1990.
- Stanisławski W., *Piąty żywioł: wszy*, „Sieci” 2019, nr 36(351).
- Stanisławski W., *Penkta stichija: utėlės*, „Literatūra ir menas” 2019, nr 22(3693).
- Surwiło J., *Rachunki nie zamknięte. Wileńskie ślady na drogach cierpień*, Wilno 1992.
- Szałamow W., *Opowiadania kołymskie*, przeł. J. Baczyński, Poznań 2019.
- Tremties kelias*, red. L. Stanevičius, Vilnius 1992.
- „W czterdziestym nas matko na Sybir zestali...” *Polska a Rosja 1939–1942*, wybór i oprac. J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross I., Wrocław 1989.

Przekłady wspomnień Dalii Grinkevičiūtė na języki obce:

- Lithuanians by the Laptev Sea*, tłum. L. Sruoginytė, „Lituanus” 1990, vol. 36, nr 4 [jęz. angielski].
- Litwini nad Morzem Łaptiewych*, (fragment), tłum. A. Piotrowska, „Znad Wilii” 2012, nr 2(50) [jęz. polski].
- Aber der Himmel – grandios*, tłum. V. Muschick, Berlin 2014 [jęz. niemiecki].
- Dalian kirja: Siperiaan karkotetun liettualaistytön tarin*, tłum. R. Tuoresmäki, Helsinki 2016 [jęz. fiński].
- Prisonnière de l'île glacée de Trofimovsk. Mémoires d'une déportée dans l'enfer du goulag*, tłum. J. Terleckaitė, Monaco 2017 [jęz. francuski].
- Shadows on the Tundra*, tłum. D. Valiukenas, London 2018 [jęz. angielski].
- Litwini nad Morzem Łaptiewów*, tłum. K. Pecela, Wojnowice 2019 [jęz. polski].
- Schaduwen over de toendra*, tłum. J.B. Kanon, Amsterdam 2019 [tłum. na jęz. holenderski z jęz. niemieckiego].
- Lituanos junto al mar de Láptev*, tłum. C. Caro Dugo, M. Santos Cuesta, Madrid 2020 [jęz. hiszpański].
- Litvanci kraj Laptevskog mora*, tłum. Mirjana Bračko, Beograd 2020 [jęz. serbski].

dr Kamil PECELA – poeta, literaturoznawca, autor dysertacji doktorskiej o twórczości Rapolasa Mackonisa na tle literatury międzywojennego Wilna, którą wyróżniono III Nagrodą im. Juliusza Bardacha, nagrażany tłumacz z języka litewskiego.